

Бранко Петрановић

ПОЛОЖАЈ САНЦАКА У СВЕТЛОСТИ ОДЛУКЕ ДРУГОГ ЗАСЕДАЊА АВНОЈ-а О ИЗГРАДЊИ ЈУГОСЛАВИЈЕ НА ФЕДЕРАТИВНОМ ПРИНЦИПУ

I

Још у току априлског рата започело је разбијање Југославије као државне целине. Овом приликом бесциљно је расправљати да ли је ова политика дезинтеграција Југославије у складу са међународном правном доктрином или не, јер нас пре свега интересују реалне чињенице и начин на који на политику окупатора реагује КПЈ.

Познато је да окупатори успостављају различите окупационе режиме, стварају квислиншке творевине, кроје вештачке преграде међу народима, раздвајају и бацају једне на друге верске и националне групе. Они оживљавају и разгоревају распре и сукобе којима је био бременит заједнички живот у Краљевини Југославији. Од наслеђених међунационалних противречности и смишљеног подстрекавања привремених победника на буђење најнижих националних страсти и верске интолеранције и мржње па до братоубилачког уништавања био је само један корак.

Судбина осталих национално и верски мешовитих делова Југославије у току рата није мимоишла ни Санцак. Запретане националне и верске нетрпељивости провалиле су после априлског рата и у овој области. На тлу Санцака сукобљавају се и супротни немачко-италијански интереси, чији се рефлексии огледају и на политици појединих верских и националних група. Свака од ових окупационих сила хтјела је да задржи област под својом доминацијом или бар њене највитаљније центре у стратешком, саобраћајном и економском смислу. Преко поседовања Санцака Немци су фактички осигуравали слободан пролаз кроз Ибарску долину, штитећи истовремено залеђе Трепче и Косовске Митровице. Област се прво нашла у немачком војном поседу, а

* Саопштење је прилог питању положаја Санцака у федеративној Југославији после Другог заседања Авноја. Рад делом почива на подацима које је аутор већ користио у ранијим радовима, а делом и на новој, још необјављеној грађи. Писац је користио податке и из публикације „Санцак“ (Србија у НОВ). Београд, 1964.

демаркационом линијом повученом 23. априла 1941. за привремено су разграничене зоне немачких и италијанских интереса. Римски уговор од 18. маја 1941. долази да изврши ревизију прелиминарних разграничења из априла месеца у корист Италије, која добија готово цео Санџак, мада непосредно затим она није и способна да га поседне.

Као противтежу Италијанима Немци користе усташе, чије су аспирације на Санџак, као „нераздвојни“ „историјски и природни“ део Босне и Херцеговине, изражене слањем усташке жандармерије и посадних трупа у нека санџачка места. Анти Павелићу упућује се делегација из Санџака које траже да подржи жељу „санџачких муслимана“ да се укључе у Независну Државу Хрватску. Код дела муслимана развија се култ према Босни и Херцеговини као „Пијемонту“ муслимана.

Подржавајући идеју „Велике Албаније“, Италијани и Немци укључују у њен састав и делове Санџака, с том разликом што су Италијани ипак „дарежљивији“ Поред дежевског и делова сјеничког среза Италијани су спремни да у састав „Велике Албаније“ укључе и штавички срез, са деловима срезова студеничког и милешевског. Као окупациона сила у Албанији и на Косову и Метохији, Италија преко уважавања захтева албанских националиста изграђује упоришта своје владавине, сеје мит о својој цивилизаторској мисији и подгрејава илузије да је за албански народ наступио час ослобођења и националне културне обнове. Исти мотиви опредељују италијанску политику и приликом инкорпорисања делова барског, подгоричког, беранског и андријевичког среза у склоп вазалне „Велике Албаније“

У ивичним крајевима Санџака поред црногорске границе, нарочито у бјелопољском срезу, Италијани се благонаклоно одnose и према малобројној федералистичкој струји која се залагала за везе Санџака са Црном Гором.

Народноослободилачка борба у Санџаку започиње у знаку негације ове деобе области, њене парцелизације, изазивања раздора и национално-верских суревњивости, дискриминације и програма једне групе становништва над другом. Програм народноослободилачког покрета заправо представља антитезу цепању области, стварању закрвљених националних и верских фронтова и политици колаборације. Видови залагања КПЈ за интегралност Санџака изражавају се веома рано у војно-политичкој институционализацији народноослободилачког покрета у Санџаку. У другој половини септембра 1941. КПЈ у Санџаку добија статус самосталне партијске организације. Подсетимо, тим поводом, да је Обласни комитет КПЈ за Санџак формиран већ у лето 1939. године на Седмој покрајинској партијској конференцији Црне Горе, Боке и Санџака, али се он појављује као део партијске организације Црне Горе, а на другој страни његове компетенције

врши месно партијско руководство за срез Бијело Поље, јер у Санцаку није било развијенијег партијског живота, нити организација КПЈ. Нови Обласни комитет КПЈ за Санцак долази после септембра 1941. у директни организациони однос са ЦК КПЈ, у ствари с његовим ратним Политбироом, којему упућује извештаје о свом раду и од њега добија инструкције, тако да се практично ранија веза са ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак губи. По формирању Обласног комитета КПЈ за Санцак оснива се и Штаб партизанских одреда за област, који се ускоро претвара у Главни штаб НОП одреда за Санцак, чиме се регионална политичка институционализација допуњује и војном.

Уобличавање Санцака као јединствене политичке, војне и економске области у току народноослободилачке борбе добија посебан нагласак стварањем ЗАВНО Санцака, уочи Другог заседања АВНОЈ-а. Реалну подлогу овом чину даје велика ослобођена територија Санцака у јесен 1943. и развијена мрежа НОО на овој територији. Скупштине средских народноослободилачких одбора у пет срезова Санцака изабрале су 250 делегата за оснивачку скупштину ЗАВНО Санцака, које се конституише 20. новембра 1943. године у Пљевљима. Из оснивачке резолуције ЗАВНО Санцака произилази да је ово тело основано у духу закључака АВНОЈ-а о оснивању земаљских већа, а на другој страни да је његова основна функција окупљање свих снага за народноослободилачку борбу и брзо решавање послова које је народноослободилачки рат постављао пред народ Санцака.

Резолуција оснивачке скупштине квалификује ЗАВНО као највише политичко тело и представништво народа Санцака. ЗАВНО Санцака се конституише непосредно пред Друго заседање АВНОЈ-а, а приликом његовог оснивања и касније укидања наглашава да је Веће створено због ратних потреба. Аналогно АВНОЈ-у, створеном на бихаћкој скупштини, ЗАВНО врши политичке функције, али преко свог Извршног одбора делује и као орган власти и фактор координације рада НОО. Да се ЗАВНО Санцака третира и као орган власти види се и по томе што се оно у Одлуци АВНОЈ-а о изградњи Југославије на федеративном принципу наводи међу основним органима народне власти појединих народа Југославије. У Декларацији о народној власти, коју је почетком 1944. године израдио М. Пијаде, касније познатој под измењеним насловом „О основним правима нација и грађана ДФЈ“, истиче се да је ДФЈ „државна целина“ и искључују превласт, привилегије и мајоризација било којега народа. М. Пијаде схвата Декларацију и као неку врсту уговора међу југословенским нацијама за стварање заједничке државе. Из Декларације и писма М. Пијаде Е. Кардељу од 10. априла 1944. види се да су у њој изричито споменути и Војводина и Санцак, с правом да касније слободно одређују свој однос и положај у федерацији.

За нас се поставља питање: да ли су творци одлука АВНОЈа изричитим помињањем ЗАВНО Санцака међу основним органима народне власти појединих народа Југославије схватили Веће као трајни орган, прејудуцирајући положај Санцака у ослобођеној земљи као аутономну индивидуалност. Говоримо о аутономији јер је у Јајцу југословенска федерација била дефинитивно конституисана из шест федералних јединица. Узгред додајмо да се у Одлуци АВНОЈ-а изричито не говори о Војводини и Косову и Метохији, иако се њихов каснији положај може извлачити посредним путем из проглашеног права народа на самоопредељење и функционисање посебних политичких органа у дотичним земљама. Фактор опортунизма у области међунационалних односа (српско-хрватских) спречавао је у тој фази револуције вођство народноослободилачког покрета да покреће питање аутономије Војводине. Да ли је ЗАВНО Санцака само споменуто у Одлуци АВНОЈ-а зато што је већ постојало, било реална чињеница у политичком систему који се ствара, или је зачетак трајнијег облика аутономне организације? Из ограничених задатака који се намењују овом телу у току рата рекло би се да је у питању привремено тело. На то упућује и чињеница да се ово тело после основачког састанка састало само још једном, крајем марта 1945, да би се распустило. Излази да је завршетком народноослободилачке борбе и превлађивањем националних и верских сукоба на подручју Санцака, ЗАВНО Санцака испунио намењену улогу. Аутономни статус Санцака није изричито и јавно био предвиђен у програму уобличавања југословенске федерације 1943—5. У анализи о овом питању мораће се, међутим, укључити и други фактори, пре свега састав становништва области, међунационални односи, историјске претензије према Санцаку у прошлости старијој и новијој, па у вези с тим и проблем разграничења двеју федералних јединица (Црне Горе и Србије).

II

Ми само отварамо тај комплекс питања, а немамо намеру да сада у њих улазимо. Задовољимо се, за сада, да кажемо да Одлука АВНОЈ-а бр. 3 у односу на Санцак ипак није уклонила постојеће недоумице о будућем положају Санцака у федеративној Југославији, које се изражавају у питању: да ли ће Санцак добити аутономију у оквиру једне од граничних федералних јединица, припасти у целини Црној Гори или Србији, или између њих бити подељен.

Из грађе партијског порекла види се, ван сумње, да статус Санцака после Другог заседања АВНОЈ-а није био сасвим јасан. О томе сведоче и реакције одговорних партијских форума Санцака, Црне Горе, и ЦК КПЈ. Реконструкција података показује да непосредно по Другом заседању АВНОЈ-а, тачније: почетком ја-

нуара 1944, Блажо Јовановић, секретар ПК КПЈ за Црну Гору и Боку, тражи објашњење од ЦК КПЈ о односу партијске организације Црне Горе према партијској организацији Санцака. Преко Ивана Милутиновића ПК је већ био упознат да је партијска организација Санцака „самостална“, с тим што је ПК за Црну Гору и Боку био задужен да јој пружи помоћ. Питање овог односа је специјално наглашавано после Другог заседања АВНОЈ-а, када се у Црној Гори очекивало проглашење Црне Горе и Санцака за једну „федеративну јединицу“ Секретар ПК КПЈ за Црну Гору и Боку тим поводом истиче да би обавеза партијске организације Црне Горе према партијској организацији Санцака била далеко већа ако би она спадала у црногорско подручје, „ма да ми на то не претендујемо“. Почетком фебруара 1944. испред ЦК КПЈ одговорено је следеће о односу двеју партијских организација: „Неопходна је ваша хитна помоћ друговима у Санцаку без обзира на дефинитивно решење тога питања, које ћете добити у следећем писму“. Као што се види из овог писма, реч је о „дефинитивном решењу тога питања“ после Другог заседања АВНОЈ-а, што значи да његов положај није био решен у Јајцу, или бар прецизиран до краја ли јавно саопштен.

Проглас (летак) Извршног одбора ЗАВНО Црне Горе и Боке о припајању Санцака Црној Гори изазвао је варнице и незадовољство руководећих органа народноослободилачког покрета Санцака. На овакво схватање будућег положаја области реаговао је Извршни одбор ЗАВНО Санцака. Обласни комитет за Санцак оцењује овај летак као прејудицирање статуса области и констатује да је дошло до негодовања „православаца“, док се у муслимане уселио страх. Занимљиво је да је секретар ПК КПЈ за Црну Гору и Боку у писму упућеном ЦК КПЈ од 1. јануара 1944. под тач. 5 изричито поставио питање: „Интересују нас и одлуке у погледу стварања једног заједничког Извршног одбора Антифашистичког вијећа за Црну Гору и Санцак, уколико су сазрели услови за то“.

На ову реакцију органа народноослободилачког покрета у Санцаку ПК КПЈ за Црну Гору и Боку је у писму ЦК КПЈ од 1. фебруара 1944. истакао да је „федеративна јединица“ Црне Горе и Санцака „погрешка“. Ова „погрешка“ је, каже се у том писму, свесно направљена, јер је Извршни одбор „насео“ вестима Радио-Лондона. ПК сматра ову „погрешку“ као своју, јер је рачунао да је тако одлучено у Јајцу на Другом заседању АВНОЈ-а. Писмо се завршава у том смислу да је Покрајинском комитету сада јасно да Црна Гора и Санцак не „спадају“ у једну федералну јединицу.

Против прогласа Извршног одбора ЗАВНО Црне Горе и Боке о припајању Санцака Црној Гори изјаснио се и ЦК КПЈ. Централно партијско руководство подвлачи да се у одлукама АВНОЈ-а не говори о припајању Санцака Црној Гори, нити уопште о

припајању. ЦК КПЈ осуђује став о припајању изнет у поменутом прогласу (летку) Извршног одбора ЗАВНО Црне Горе и Боке. ЦК КПЈ истовремено наглашава да АВНОЈ и НКОЈ данас не врше разграничења. У писму ЦК КПЈ каже се да је АВНОЈ у Јајцу донео само принципијелне одлуке. Што се тиче Санцака, ЦК КПЈ је истицао да ће област добити онакав положај за какав се буду изјаснили њени слободно изабрани представници. По схватању ЦК КПЈ, за Санцак ће важити исто оно што је маршал Тито писао о Војводини у часопису „Нова Југославија“.

Обласни комитет КПЈ за Санцак се у марту 1944. године изјашњава врло децидирано за задржавање Главног штаба Санцака и за виши степен његове самосталности у односу на штабове оперативних јединица. Из овог излази да је било и супротних гледишта. На то нас упућује чињеница да је обласни комитет почетком фебруара 1944. располагао обавештењима, добијеним преко Штаба Другог корпуса, да је Врховни штаб имао предлог (не каже се чији) да се формира заједнички Главни штаб за Црну Гору, Боку и Санцак. По схватању Обласног комитета, Главни штаб за Санцак је морао да се задржи у постојећој структури области, као подесан војни орган за координацију штабова одреда и мобилизацију на територији Санцака. Обласни комитет се касније, у марту 1944, критички осврће на подређени однос Главног штаба команди Другог корпуса, налазећи да се овај претворио у „транзитну станицу“ за преношење директива штаба корпуса јединицама чији су штабови били „поред Главног штаба“. С тим у вези Обласни комитет брани гледиште да је у Санцаку неопходно војно-политичко тело које би на новоослобођеној територији вршило мобилизацију и организацију војске у Санцаку, што није у стању да спроводи штаб новоформиране 37. дивизије.

Ови неспоразуми између руководства Црне Горе и Обласног комитета КПЈ за Санцак око статуса Санцака рефлектовали су се и на међусобне односе. Вредно је помена у том погледу писмо ПК КПЈ Црне Горе и Боке од 3. априла 1944. године ЦК КПЈ у коме стоји да су чланови Извршног одбора ЗАВНО Санцака, а донекле и санчачки комунисти, веома осетљиви према „Црногорцима“. Они су, каже се, склони да погрешно тумаче и оправдане поступке Штаба Другог корпуса и ЗАВНО Црне Горе и Боке. Чак и ситније неправилности, које би дошле „са ове стране“, у Санцаку се дубље схватају него што за то има основа, али, стоји у писму, верујемо да ће се то оклонити.

III

После неспоразума о положају Санцака почетком 1944. године питање његовог места у федеративној Југославији за привремено није предмет интересовања. Дефинитивно уређење положаја Санцака покреће формално Председништво АВНОЈ-а у

фебруару 1945. године. Интересовање за регулисање статуса Санцака истовремено је оживело и у Санцаку. Поред појединаца, ово интересовање Показује и Обласни комитет, који припрема саветовање са секретарима среских комитета, на коме је, поред осталог, требало да се размотри и положај ове области. Обласни комитет ставља до знања Централном комитету КПЈ да је расположење муслимана такво да би они били погођени ако би Санцак био „поцепан, а они подвојени“. Према оцени Обласног комитета, чак ни Срби у Санцаку не би радо примили његово „цепање“. Обласни комитет је тражио да се о њиховој вољи води рачуна. У ситуацији почетком 1945. године ствари око Санцака узимале су други ток.

Журбу да се положај Санцака реши почетком 1945. руководећи политички фактори Југославије објашњавају тиме што су суседне федералне јединице — Црна Гора и Србија биле ослобођене. Сматра се, такође, да се са решавањем питања Санцака не сме одуговлачити и да се његов статус мора решити пре сазива Уставотворне скупштине. Председништво АВНОЈ-а чак полази од претпоставке да је привремено утврђивање граница између федералних јединица предуслов за сазив Уставотворне скупштине. Са ослобођењем Санцака даље задржавање ЗАВНО Санцака Председништво АВНОЈ-а оцењује као непотребно.

Наше раније истраживање о овом питању, истина у склопу шире тематске целине, показује да појединачне идеје о Санцаку као области која би се прикључила једној од суседних федералних јединица није била непозната. Већина у Председништву АВНОЈ-а није прихватала ово решење, јер су, по њој, против њега говорили политички и економски разлози. Став те већине рефлектовао је мишљење НКОЈ-а и ЦК КПЈ. Санцак се на седници Председништва АВНОЈ-а третира као српски и црногорски, због чега је већина и сматрала да је најбољи пут повратак на стање из 1912. године, у ствари на границе Црне Горе и Србије после рата с Турском. Аргументацију против Санцака као аутономне јединице у оквиру Србије или Црне Горе Председништво допуњаје схватањем да Санцак нема националну подлогу за добијање таквог статуса. Председништво АВНОЈ-а сматра да би аутономно решење значило „излишно и нерационално дробљење српске и црногорске целине као и Југославије уопште“. И, најзад, што се тиче муслимана у овој области, по оци Председништва АВНОЈ-а није прихватила ово решење, јер су, по њој, против њега аутономна целина, зато да би муслимани били у једној јединици, јер су они могли да уживају иста права и у Црној Гори и у Србији.

Ранија истраживања о том питању откривају да су, насупрот официјелном ставу о будућности ове области, била испољена и супротна мишљења у оквиру Председништва АВНОЈ-а. Марко Вујачић је изнео мишљење да је Санцак са Косовом и Метохијом

једна историјска целина, а посебно Новопазарски Санџак. Ти су се крајеви, по Вујачићу, налазили територијално близу Црној Гори и она би проширена Санџаком и територијом Косова и Метохије („оба Дукаћина“) добила у економској снази и у привредном значају. Поглед Сретена Вукосављевића није био супротан ставу НКОЈ, на коме је питање Санџака претходно разматрано, заснивајући се на томе да нема потребе да Санџак опстане као засебна јединица, али да са решењем не треба журити, док се не изврши „сондирање терена“ и не „припитају људи“ Сем тога, Вукосављевић је ипак сматрао да Санџак не треба делити између Србије и Црне Горе, већ га у право време припојити једној или другој федералној јединици. Став против деобе Вукосављевић је образлагао тиме да је то „област“, „појам са својим специфичним и политичким и привредним обележјима“ Треће мишљење заступали су Едвард Кардељ и Сретен Жујовић, које је било и став ЦК КПЈ и НКОЈ-а. Из њихове аргументације против аутономне индивидуалности (посебности) Санџака види се да су они полазили од тога да Санџак нема политичке, економске и етничке претпоставке за самосталан живот. За најрационалнију формулу Председништво АВНОЈ-а узима деобу области, полазећи од политичко-економске и географске гравитације појединих срезова. Концепцију о прикључивању Санџака и Косова и Метохије Црној Гори Сретен Жујовић је карактерисао као идеју обнављања некадашње Зетске бановине. Спајање Санџака са Црном Гором он је сматрао за неприродно решење, јер је Ибарска долина за Нови Пазар била далеко природнији излаз.

Закључак Председништва АВНОЈ-а донет после размене погледа предвиђао је ликвидацију Санџака као засебне покрајине. Моша Пијаде, Миле Перуничих и др Раде Прибићевић задужени су да присуствују скупштини ЗАВНО Санџака, која је ову одлуку имала да спроведе. Цео тај поступак је после закључка Председништва АВНОЈ-а био процесуално-техничке природе. На седници од 29. марта 1945, одржаној у Новом Пазару, скупштина је донела одлуку да се област подели на тај начин да срезови прибојски, милешевски, златарски, сјенички, дежевски и штавички припадну федералној Србији, а срезови пљеваљски (са бившим бојаничким) и бјелопољски (са бившим лозанским) Црној Гори. Самим тим, АВНО (сада се више не зове ЗАВНО) Санџака се одмах распушта. Обласне политичке институције и органи власти (Обласни комитет, ЈНОФ, АФЖ, УСАОЈ) у делу који је припао Србији реорганизоване су на окружном нивоу.

Са одлуком скупштине у Новом Пазару фаза политичког живота Санџака као самосталне области у току народноослободилачког рата и револуције била је окончана, а његово становни-

штво у оквиру извршене поделе наставља борбу за довршење рата, обнову и политичко-уставно сређивање прилика у склопу Црне Горе и Србије као федералних јединица Демократске Федеративне Југославије.

Еволуција погледа на положај Санцака у току рата показује да је област 1941—1945. представљала јединствену политичку целину као негацију цепања области коју спроводе Немци и део конзервативних муслиманских и албанских група. Непосредно после Другог заседања АВНОЈ-а јавили су се описани привремени покушаји припајања Санцака федералној Црној Гори, услед неспоразума, чији се узрок јасно не види у грађи која нам је била доступна. У сваком случају одлука АВНОЈ-а бр. 3 схвата се једно време у том смислу. И, на крају, почетком 1945. долази до деобе области између федералних јединица Црне Горе и Србије, насупрот и другим мишљењима, која су ишла од привременог задржавања области као целине или њеног укључивања у састав једне од поменутих федералних јединица.